

3. DYSPROPORCJE W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ. UJĘCIE TEORETYCZNE

3.1. Uwagi wstępne

Zmiany zachodzące na przełomie XX i XXI wieku pokazują, że współczesny świat jest coraz bardziej złożony. Miasta z jednej strony stanowią miejsca koncentracji ludności i rozwoju gospodarczego, z drugiej skupiają wiele problemów związanych z degradacją tkanki miejskiej, chaotycznym rozpraszaniem zabudowy, segregacją ekonomiczną i społeczną, ubóstwem, stanem środowiska naturalnego, zatłoczeniem ulic i z wieloma innymi aspektami. Czyni to z obszarów zurbanizowanych swoiste „laboratoria” w badaniach różnicowań społecznych, gospodarczych i przestrzennych, prowadzonych równolegle przez geografów, socjologów, urbanistów i ekonomistów, a także naukowców z innych dyscyplin.

W konsekwencji na przestrzeni poprzedniego i obecnego stulecia, pojawiło się szereg koncepcji wyjaśniających relacje pomiędzy procesami, które kształtują strukturę miast. Pomimo, iż pola badawcze wszystkich nauk społecznych zachodzą na siebie, w tym miejscu należy przede wszystkim podkreślić rolę geografii społecznej miast i socjologii miast, dla których studia z zakresu struktur społeczno-przestrzennych stanowią jeden z dwóch nurtów, obok studiów nad postrzeganiem i waloryzowaniem przestrzeni, obecnych w obydwu dyscyplinach (Kaltenberg-Kwiatkowska 2007). W analizie różnicowań społeczno-przestrzennych w miastach kluczowym zagadnieniem jest wyjaśnienie dwustronnych zależności pomiędzy strukturą przestrzenną miasta a jego strukturą społeczną (Węclawowicz 2007). Przestrzeń może w stosunku do struktury społecznej odgrywać rolę zarówno zmiennej zależnej – jako pochodna zajmowania odpowiedniego miejsca w społeczeństwie, jak i zmiennej niezależnej – jako jego determinanta.

Celem opracowania jest identyfikacja i charakterystyka najważniejszych czynników warunkujących powstawanie i narastanie dysproporcji w przestrzeni miejskiej. W pracy nawiązano do przemian ekonomicznego kontekstu funkcjonowania miast w różnych okresach ich rozwoju (od etapu przedprzemysłowego po poprzemysłowy). Implikowały one przemiany struktur społecznych i przestrzennych oraz głównych podejść teoretyczno-metodologicznych, dotyczących zróżnicowania społeczno-przestrzennego miast, będących podstawą badań geograficznych i socjologicznych, które jednocześnie stanowią wzajemną inspirację dla obydwu dyscyplin. Zasadniczą część opracowania poprzedza przegląd i próba uporządkowania pojęć, stosowanych w problematyce miejskich dysproporcji. Zwrócono szczególną uwagę na wyjątkowy charakter współczesnych podziałów społecznych i przestrzennych w miastach postsocjalistycznych, gdzie na problem dysproporcji wpływ ma szereg czynników zarówno o charakterze globalnym, jak i lokalnym – związanym z transformacją polityczno-gospodarczą po roku 1989.

3.2. Problemy terminologiczne

Identyfikacja, zrozumienie i wyjaśnienie różnorodności świata, w którym żyje i funkcjonuje człowiek, stało się wyzwaniem dla dynamicznie rozwijających się w ostatnich stuleciach nauk społecznych – ekonomii, socjologii i geografii. W konsekwencji, w literaturze pojawił się szereg pojęć opisujących złożoną rzeczywistość społeczną, które często stosowane są wymiennie pomimo różnej genezy i znaczeń. Wydaje się, iż rozważania mające na celu ich uporządkowanie należy rozpocząć od zdefiniowania pojęcia **zróżnicowania** (*diversity*), które ma charakter najbardziej ogólny i jednocześnie najszerze znaczenie. Według *Słownika Języka Polskiego PWN* (1981), zróżnicowanie to cecha elementu, różniąca go od innych w pewnej całości. Różni się, to znaczy być odmiennym, wykazywać różnice – zarówno o charakterze jakościowym, jak i ilościowym, co wcale nie oznacza, że każda różnica musi być nierównością, zwłaszcza w perspektywie nauk społecznych. Nierówności wiążą się bowiem dodatkowo z nierównym – łatwiejszym lub trudniejszym dostępem, bądź przynajmniej z nierówną szansą dostępu do społecznie cenionych dóbr, usług czy przestrzeni. Problem ten, z perspektywy socjologicznej, porusza M. Jarosz (1984) twierdząc, że zróżnicowanie charakteryzuje różnorodność pozycji wynikających ze społecznego podziału pracy. O nierównościach natomiast można mówić w kontekście nierównego podziału materialnych korzyści i prestiżu między wyróżnione uprzednio pozycje oraz w przypadku społecznej tendencji do ich dziedziczenia.

Nierówność (*disparity, inequality*) jest przeciwieństwem równości. Według indyjskiego noblisty w dziedzinie ekonomii „kluczowym dla analizy i oceny równości jest pytanie ‘równość czego?’” (Sen 2000, za: Podemski 2009, s. 47). Podobnie J. Wróblewski (1989 za: Ziółkowska-Kuflńska 2009 s. 98) zauważa, że: „każda ideologia równości i każda ideologia nierówności nie jest absolutna w tym sensie, że równość względnie nierówność dotyczy różnych zakresów”. W konsekwencji, zarówno pojęcie równości, jak i **nierówności** mają dość wieloznaczny charakter. Generalnie, w naukach społecznych przyjmuje się, że nierówności odnoszą się do trzech podstawowych problemów – nierównego dostępu, nierównego podziału oraz niesprawiedliwości (*inequity*), której znaczenie istotnie podkreślano w latach 70. ubiegłego stulecia, w ramach orientacji strukturalistycznej w socjologii (Rex, Moore 1967, za: Majer 2010), radykalnego nurtu w geografii społecznej (Harvey 1973), czy w ekonomii dobrobytu (Pigou 1920, Rawls 1971, za: Acocella 2002, Ratajczak 2012), pozostających pod wpływem ideologii klasowych podziałów społeczeństw w warunkach kapitalistycznych. Znaczenie poszczególnych kontekstów pojęcia nierówności nie jest jednakowe. W przypadku podziału czy dostępu chodzi o nierówność arytmetyczną, która niekoniecznie oznacza niesprawiedliwość (DeVerteuil 2009). Za każdym razem jednak, pojęcie nierówności zawiera w sobie ładunek wartościujący.

Chociaż w słownikowej definicji nierówności pojawia się, jako synonim, pojęcie dysproporcji¹, to analiza szeregu sytuacji zaczerpniętych z rzeczywistości społecznej stanowiących przykłady rozmaitych nierówności pokazuje, że nie są to pojęcia tożsame. **Dysproporcje** (*disproportions*) są określane jako brak proporcji, symetrii, równowagi, brak harmonijnego stosunku między przedmiotami, zjawiskami, cechami, niewspółmierność, niesymetryczność. Warto jednak zadać w tym miejscu pytanie czym jest harmonia? Ład, zgodność, właściwe dopełnianie się lub właściwe proporcje cech lub elementów rzeczywistości są wynikiem subiektywnych ocen człowieka, stanowią przykład pewnej umowy społecznej odnośnie do tego, jaki układ wartości będzie w określonych warunkach harmonijny (naturalny), a jaki nie. Przykład może stanowić skala współczynnika feminizacji czy poziomu tzw. bezrobocia naturalnego. Według E. Rosseta (1975, cyt. za: Holzer 2003), współczynnik feminizacji na poziomie 100–104 stanowi sytuację uznawaną za „normalną” w społeczeństwach europejskich. Dysproporcje nazywane w tym przypadku zwichniętą równowagą płci wiążą się z niższą lub wyższą wartością współczynnika. Podobnie wygląda sytuacja

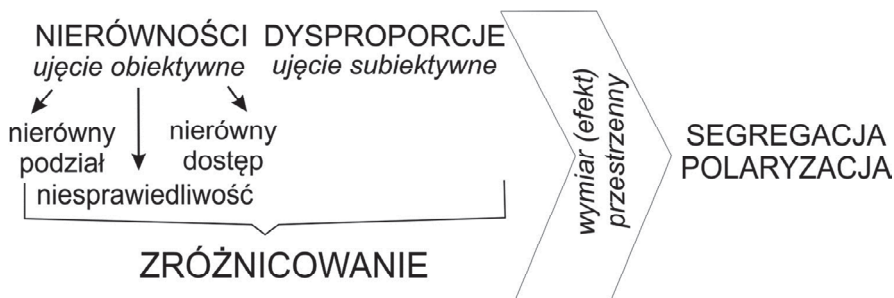
¹ „**Nierówności** – fakt, że coś jest czemuś nierówne, brak równości w czymś, dysproporcja; (...) nierówność majątkowa, społeczna, nierówność wobec prawa” (*Słownik Języka Polskiego* 1981).

cja w przypadku wielkości stopy bezrobocia tzw. bezrobocia naturalnego. Przy założeniu równowagi na rynku pracy, pewien udział bezrobotnych (zwykle przyjmuje się poziom 5%) jest całkowicie uzasadniony i akceptowany. O faktycznych dysproporcjach (pomiędzy popytem i podażą pracy) można mówić dopiero w przypadku wyższych wartości stopy bezrobocia.

W tym kontekście warto przytoczyć stanowisko A. Karwińskiej (2004), która zaznacza, że nierówności społeczne były wielokrotnie uznawane przez przedstawicieli nauk społecznych, nie tylko za sytuację „normalną” – efekt rozwoju społecznego, ale także korzystną dla społeczeństwa, zapewniającą motywację do działania czy konkurencyjność na rynku pracy. Zatem dysproporcje społeczne, gospodarcze bądź przestrzenne występują wówczas, gdy nierówności pomiędzy określonymi elementami lub cechami rzeczywistości, nie spełniają ogólnie przyjętych koncepcji ładu społecznego, gospodarczego czy przestrzennego. Należy więc uznać, że każda dysproporcja jest wyrazem nierówności, ale nie każda nierówność musi być uznana za dysproporcję.

Jednymi z najistotniejszych pytań, jakie można zadać w kontekście badań nad charakterem i dynamiką nierówności, są pytania o ich przestrzenną dystrybucję oraz wzajemne związki pomiędzy przemianami społeczeństwa i przestrzeni. Poszerzenie problemu nierówności o wymiar przestrzenny tego zjawiska, wiąże się z funkcjonowaniem w literaturze przedmiotu kolejnych pojęć, w szczególności segregacji i polaryzacji. **Segregacja** (*segregation*), to dzielenie czegoś na grupy, kategorie według wybranych cech. W sensie społecznym jest to proces powstawania obszarów zajmowanych przez mieszkańców reprezentujących podobny status materialny, rodzinny i etniczny, którzy lokują się w przestrzeni o określonych cechach fizycznych i takim w niej umiejscowieniu, które zaspokajają ich funkcjonalne i prestiżowe oczekiwania, pozostając w zasięgu ich możliwości finansowych. We współczesnych studiach miejskich podkreśla się nasilenie segregacji społeczno-przestrzennej i pogłębiającą się izolację mieszkańców poszczególnych obszarów, takich jak getta, blokowiska, wydzielone osiedla, suburbia czy zespoły rezydencjalne. Powstają prace poświęcone problemom fragmentacji przestrzeni, powstawaniu enklaw bogactwa i ubóstwa, dezintegracji społeczności lokalnych i zajmowanej przez nie przestrzeni (Jałowiecki, Łukowski 2007, Polańska 2011, Suliborski, Przygodzki 2010). Dynamiczny rozwój izolowanych obszarów miejskich jest uwarunkowany przez kształtowanie się tzw. miasta dualnego (Castells 2009), będącego skutkiem społecznej i przestrzennej **polaryzacji** (*polarization*), czyli skrajnej segregacji – naturalnej konsekwencji wzrostu różnicowań w zakresie poziomu wykształcenia, dochodów, poziomu życia ludności i ich udziału we władzy. Proces polaryzacji prowadzi do formowania się dwubiegunowej struktury społeczno-przestrzennej w miastach. Spolary-

zowany społecznie i przestrzennie system miejski wyraźnie dzieli się na cenne rejony zamieszkałe przez grupy wysokiego statusu i mało atrakcyjne okolice zamieszkałe przez grupy zdegradowane społecznie. Proces polaryzacji często przyczynia się do wybuchu konfliktów i dezintegracji grup społecznych (ryc. 3.1).

Ryc. 3.1. Podstawowe pojęcia i ich współzależności
Źródło: oprac. własne

W naukach społecznych problem zróżnicowania pojawia się najczęściej w kontekście nierówności czy dysproporcji ze względu na możliwość analizowania ich przyczyn i konsekwencji, wartościowania i zajmowania określonych stanowisk przez badaczy. Wyjaśnianie skomplikowanej struktury przestrzeni miejskiej wymaga analizy kontekstu historycznego – określonych uwarunkowań społecznych, gospodarczych i politycznych genezy i rozwoju konkretnych miast. W danych uwarunkowaniach, jako wyraz czasu, miejsca i przyjęcia odpowiedniej teorii społeczeństwa, powstawały także koncepcje uzasadniające miejskie dysproporcje.

3.3. Czynniki nierówności i dysproporcji w przestrzeni miejskiej

Wychodząc z założenia, że przestrzeń miejska jest produktem społecznym, a centralne miejsce w procesie jej społecznego wytwarzania zajmują ludzie – nazywani przez B. Jałowickiego (2010) aktorami tego procesu, wydaje się, że w centrum rozważań na temat dysproporcji w miastach należy umieścić czynniki kształtujące nierówności społeczne. To konkretne grupy społeczne, pozostające w obrębie określonej i charakterystycznej dla różnych okresów rozwoju miast hierarchii stratyfikacyjnej, rządzą swoje otoczenie na miarę swoich potrzeb i możliwości, według określonych w danym czasie i miejscu reguł. Zatem dysproporcje przestrzenne stanowią odbicie nierówności i dysproporcji społecznych.

P. Sztompka (2012) wyróżnia trzy rodzaje społecznie cenionych dóbr, których ograniczony zasób i nierównomierny do nich dostęp, kształtują

nierówności społeczne. Są to bogactwo, władza i prestiż. Wydaje się, że wobec kwestii kształtowania zróżnicowanej przestrzeni miejskiej największe znaczenie ma władza. Władza, panowanie, wpływ na innych ludzi daje poczucie siły, przewagi, znaczenia, poczucie bezpieczeństwa, ale przede wszystkim przekłada się na inne dobra – głównie ekonomiczne, oznaczając lepszy dostęp do szczególnie cenionych dóbr materialnych, który dzieli społeczeństwo na biednych i bogatych. Prestiż, oznaczający szacunek, uznanie społeczne, akceptację, to także dobro wymienne na inne, w tym na władzę. Poza trzema dobrami, które dzielą ludzi najbardziej, powszechnie cenione są także wykształcenie czy zdrowie, które stanowią istotne warunki pozostałych wartości: władzy, bogactwa, prestiżu. Wszystkie te dobra mają charakter stopniowalny (gradacyjny) kształtując określone hierarchie. Ponadto należy wyraźnie podkreślić szczególne znaczenie jednej z dychotomicznych (dwubiegunowych) odmian nierówności społecznych, jaką jest pozycja ekonomiczna (klasa społeczna) wynikająca z posiadania środków produkcji lub dóbr kapitałowych, które uruchomione w procesie produkcji, przynoszą zysk swoim właścicielom pogłębiając jednocześnie dystans pomiędzy klasą właścicieli i klasą pracowniczą. Taki podział społeczeństwa wiąże się z nierównym dostępem do wszystkich innych, społecznie pożądaných dóbr: bogactwa, władzy, prestiżu, wykształcenia i zdrowia.

Struktura społeczna stanowi system międzyludzkich dystansów, hierarchii, stosunków i zależności wynikających z podziału funkcji i stosunków władzy, w którą wpisana jest nierówność. Podobne miejsce na drabini stratyfikacyjnej społeczeństwa ma wpływ na cechy takie, jak: podobny styl życia, gusty, upodobania, zwyczaje i obyczaje, praktyki religijne, poglądy ideologiczne, rozrywki (Sztompka 2012). W przypadku miast, w różnych okresach ich rozwoju, przestrzeń kształtowały różne grupy społeczne, organizacje, czy instytucje reprezentujące określoną w danym miejscu i czasie hierarchię władzy, bogactwa, prestiżu czy własności środków produkcji oraz określony system wartości. Fakt ten podkreśla również B. Jałowiecki (2010), który wśród czynników warunkujących kształt przestrzeni miejskiej, obok przyrody i techniki oraz technologii, wymienia: stosunki panowania-podległości rozumiane w trojaki sposób, jako: 1) ekonomiczne – w postaci stosunków produkcji i własności, 2) polityczne – władza i system jej sprawowania, 3) ideologiczne – jako ideologia klas lub warstw dominujących w społeczeństwie oraz system wartości i kategorie kultury składające się na model świata danego społeczeństwa. Ich ślady w przestrzeni miejskiej możemy obserwować w kolejnych, lepiej lub gorzej zachowanych, warstwach kulturowych, których ilość zależy od czasu powstania i dynamiki rozwoju poszczególnych miast.

W czasach poprzedzających rewolucję przemysłową miasta charakteryzowały się sztywnym porządkiem społecznym nawiązującym do tradycji średniowiecznego feudalizmu. O miejscu jednostki w społeczeństwie decydował status przypisany jej w momencie urodzenia w zależności od pochodzenia rodziny, płci, czasem innych cech naznaczających niejako perspektywy życiowe danej osoby, gdyż możliwości zmiany tego statusu były mocno ograniczone. W 1960 r. G. Sjöberg przedstawił model geometryczny miasta przedprzemysłowego, w którym hierarchii społecznej w kształcie piramidy przypisał lokalizację miejsc zamieszkania, podkreślając jednocześnie, że podział mieszkańców na wąską grupę elity, resztę ludności i grupę wykluczonych, powodował również ostre podziały przestrzenne. Elity, na które składali się przedstawiciele Kościoła czy administracji, arystokracja, zamieszkiwały w wydzielonych murem lub położeniem topograficznym kompleksach zamku, kościoła lub klasztoru w centrach miast, przedstawiciele zaś niższych warstw społeczeństwa koncentrowali się w przestrzeniach pełniących funkcje handlowe i wytwórcze oraz na peryferiach o coraz gorszych, w miarę oddalania się od centrum, warunkach życia. Obszar miasta poza centrum był zorganizowany w dzielnice zawodowe będące wyrazem spójności społecznej organizacji cechowych, brakiem udogodnień transportowych oraz związków przestrzennych wytwórców i sprzedawcy. Dzielnice zewnętrzne zamieszkiwała także biedota i przedstawiciele mniejszości religijnych oraz etnicznych (Knox, Pinch 2006). Zatem miasta w okresie przedprzemysłowym charakteryzowała silna polaryzacja społeczna i przestrzenna.

Uprzemysłowienie i postęp techniczny przyczyniły się do znacznych przekształceń struktury społecznej, gospodarczej i przestrzennej miast. Kluczowy stał się podział mieszkańców miast w kontekście ekonomicznym (własności środków produkcji) prowadząc do ostrych – dychotomicznych podziałów społecznych i przestrzennych. Kapitalistyczni przedsiębiorcy, stanowiący nowy rodzaj elity społecznej, wprowadzili bardziej materialistyczny system wartości do organizacji przestrzeni miejskiej. Zróznicowanie zabudowy pod względem jej wielkości, jakości oraz gęstości wynikało z ceny i zysku inwestorów, którzy byli zainteresowani przede wszystkim maksymalizacją renty gruntowej (Knox, Pinch 2006). Struktura społeczno-przestrzenna miast w okresie przemysłowym uległa odwróceniu. Gęsto zabudowane, w celu maksymalizacji renty gruntowej, obszary centralne koncentrowały ludność uboższą. Wyższe grupy społeczne lokowały się w strefie zewnętrznej miasta, jak najdalej od fabryk.

W krajobrazie pojawiły się także nowe dominanty w postaci wielkich zakładów przemysłowych, którym często towarzyszyły zarówno pełne przepychu wille fabrykantów (zazwyczaj z parkiem), budynki i mieszkania dla kadry inżynierskiej, jak i osiedla robotników stanowiące przykład

substandardowej zabudowy mieszkaniowej. Takie wielofunkcyjne założenia fabryczne stanowiły przykład dysproporcji społecznych, gospodarczych i przestrzennych w mikroskali, typowych dla miast powstałych i rozwijających się w okresie dziewiętnastowiecznego kapitalizmu.

Miasta poprzemysłowe (ponowoczesne, postmodernistyczne) stanowią odbicie różnie definiowanych, współczesnych przemian, których podstawą są procesy globalizacji i liberalizacji, wzrost dominacji wielkich międzynarodowych korporacji i przesunięcie głównych form działalności gospodarczej z produkcji rolnej i przemysłowej do sektora usług. Równolegle zachodzą istotne zmiany gospodarcze (m.in. upowszechnianie się elastycznego postfordowskiego modelu produkcji z nowymi formami zatrudnienia, wzrost znaczenia informacji i wiedzy), polityczne (m.in. procesy integracji politycznej i gospodarczej państw), demograficzne (m.in. zmiany modelu rodziny, starzenie się społeczeństw, wzrost mobilności i migracje) i społeczne (m.in. pogłębianie się różnic w dochodach, zmiany systemów wartości, stylów życia), których przebieg i skutki prowadzą do powstania „jednego, wspólnego świata” (Robertson 1992). Należy jednak wyraźnie podkreślić, że podobne do siebie fragmenty zglobalizowanego świata – zwłaszcza miasta, charakteryzują się bardzo zróżnicowaną strukturą wewnętrzną, pełną narastających dysproporcji w różnych skalach przestrzennych.

S. Sassen (2007) pisze, że gwałtowny wzrost nierówności społeczno-ekonomicznych i przestrzennych w obrębie współczesnych miast można interpretować zarówno w ujęciu ilościowym, jak i szeroko pojętą restrukturyzacją społeczną, gospodarczą oraz kształtowaniem się nowych form społecznych i układów klasowych w wielkich miastach krajów wysoko rozwiniętych: rozwoju gospodarki nieformalnej, gentryfikacji społecznej, handlowej i mieszkaniowej. Do szczególnej polaryzacji społecznej dochodzi w obrębie rozwijającego się dynamicznie sektora usług, gdzie w pewnych branżach, skupiających tzw. profesjonalistów, rośnie kapitałochłonność, produktywność i intensywnie wykorzystuje się najbardziej zaawansowane technologie, gdy inne mają nadal pracochłonny charakter, a poziom płac jest niski (Sassen 2007). Alternatywna teoria, wyjaśniająca zróżnicowanie społeczne miast znajdujących się poza siecią ośrodków globalnych, odwołuje się do niedopasowania popytu i podaży na rynkach pracy wobec nowych uwarunkowań społecznych, gospodarczych i politycznych (Wilson 1987). J. Wilson (1987) na biegunach spolaryzowanego społeczeństwa współczesnego miasta stawia pracujących i bezrobotnych.

Reasumując, w kryteriach współczesnych podziałów społecznych w miastach, obok statusu ekonomicznego istotne znaczenie ma wiedza i wykształcenie, a także dostęp do informacji oraz możliwości adaptacji do

zmieniających się warunków na rynku pracy, zwłaszcza przydatność dla korporacji transnarodowych.

W rezultacie przemian struktur społecznych i gospodarczych pojawia się nowych aktorów w procesie społecznego wytwarzania przestrzeni, współczesne miasto nabiera coraz bardziej wielowątkowego i wielowymiarowego charakteru. W krajobrazie pojawiają się nowe formy w przestrzeni produkcji (przestrzeń produkcji przemysłowej wypierane są przez przestrzeń biurową zajmowaną przez transnarodowe korporacje) i w przestrzeni konsumpcji (hipermarkety, centra handlowo-rozrywkowe, parki tematyczne, grodzone osiedla mieszkaniowe), jak o nich pisze B. Jałowiecki (2010), które – często niedopasowane odpowiednio pod względem formy, zwłaszcza wielkości czy stylu do struktury otoczenia – powodują fragmentację miasta i powstawanie przestrzennych dysproporcji.

Szczególnie jaskrawy charakter społecznych i przestrzennych podziałów dotyczy miast postsocjalistycznych, do których zaliczyć należy także polskie miasta. Ośrodki te funkcjonują w warunkach dwóch jednoczesnych rewolucji – transformacji systemu polityczno-gospodarczego oraz globalizacji i integracji europejskiej.

W okresie socjalistycznym struktura społeczno-przestrzenna miast Europy Środkowej podporządkowana była ideologii egalitaryzmu, której celem było wyeliminowanie konkurencji o ograniczone dobra i zasoby – obejmującej także walkę o przestrzeń i szczególne lokalizacje. Niemniej jednak, pomimo założeń równości społecznej, stratyfikacja społeczna rosła, a różnice w poziomie życia pogłębiały się, przy czym nie na skutek nierówności ekonomicznych, ale nierównego dostępu do władzy i związanych z tym przywilejów. Mieszkańców, bez względu na ich status, osiedlano w wielkich zespołach mieszkaniowych, które stanowiły istotną dominantę w krajobrazie miejskim, bez uwzględnienia ich preferencji, co doprowadziło do powstania skupisk o przypadkowej, przemieszanej strukturze społecznej. Jednocześnie ignorowano potrzebę odnowy starych dzielnic mieszkaniowych, które ulegały dekapitalizacji i degradacji społecznej.

Radykalne przemiany polityczne i gospodarcze, które nastąpiły w Europie Środkowej, w tym w Polsce po roku 1989 – demokratyzacja społeczeństw i przejście z socjalistycznego systemu nakazowo-rozdzielczego na system gospodarki rynkowej, przyniosły szereg zmian w przestrzeni miast, takich jak: 1) powrót znaczenia renty gruntowej i innych mechanizmów rynkowych, przede wszystkim konkurencji o korzyści z tytułu posiadania wysoko cenionych społecznie fragmentów przestrzeni miejskiej; 2) zmiany kryteriów alokacji przestrzennej z politycznych na ekonomiczne; 3) przesunięcie kontroli nad przestrzenią z centrum do samorządów lokalnych i wzrost liczby aktorów rywalizujących o przestrzeń

miasta; 4) zmiany w strukturze własnościowej ziemi. W miejsce dominujących w socjalizmie instytucjonalnych aktorów wytwarzania przestrzeni i własności państwowej, w procesie przechodzenia od planu do rynku, w grze o miasto pojawiły się nowe podmioty reprezentujące różne interesy takie, jak samorządy lokalne i regionalne, dysponujący kapitałem prywatni przedsiębiorcy, instytucje, firmy deweloperskie, agencje nieruchomości itd. (Szymtkowska 2008). Przestrzeń, podobnie jak inne dobra, stała się towarem, zmienia swoją cenę, właściciele, funkcje, co w konsekwencji prowadzi nie tylko do fragmentacji miasta, ale także do dezintegracji społecznej rodząc konflikty (Rembowska 2010).

Trudniej generalizować charakter zmian struktury społecznej w miastach postsocjalistycznych, ponieważ wynikają one ze specyfiki określonych państw, regionów czy nawet miast. Położenie geograficzne, geneza, kierunki rozwoju, dominujące funkcje, liczba ludności i potencjał każdego z nich, decydują o tempie i kierunkach przeobrażeń (Szymtkowska 2008). To, co łączy wszystkie miasta postsocjalistyczne, to wzrost udziału usług w strukturze zatrudnienia, a także wpływ otwarcia rynku mieszkaniowego i przywrócenia renty gruntowej na przestrzenny wyraz polaryzacji społecznej. Aktywne i mobilne wyższe klasy społeczne, dążąc do poprawy jakości swojego życia, dokonują świadomego wyboru miejsca zamieszkania. W rezultacie powstają obszary o takich cechach fizycznych i tak umiejscowione w przestrzeni miasta, by zaspokoić oczekiwania mieszkańców i ich potrzebę prestiżu (Frykowski 2004). Z kolei niższe klasy społeczne rozpatrują kwestię miejsca zamieszkania w kategoriach przymusu, najczęściej ekonomicznego. Zmieniająca się struktura społeczno-przestrzenna miast postsocjalistycznych odzwierciedla nową stratyfikację społeczną w tych społeczeństwach i powoduje wzrost różnych form marginalizacji i ubóstwa w mieście (Harloe 1996 za: Szymtkowska 2008).

3.4. Uwagi końcowe

Problem dysproporcji w przestrzeni miast jest od dawna dyskutowany w literaturze światowej, jak również krajowej. Najważniejsze wnioski wynikające z opracowania dotyczą następujących kwestii:

1. Na szeroko pojęte zróżnicowanie przestrzeni – również przestrzeni miejskiej, składają się nierówności i dysproporcje związane przede wszystkim z nierównym lub niesprawiedliwym podziałem i dostępem do dóbr, usług czy przestrzeni.

2. Nierówności w miastach są ich naturalną cechą – efektem rozwoju społeczno-gospodarczego, zapewniającą motywację do działania czy konkurencyjność. Dysproporcje stanowią szczególnie przykłady nierówności wówczas, gdy w wyniku społecznego wartościowania uznaje się, że ich

struktura nie spełnia ogólnie przyjętych koncepcji ładu społecznego, gospodarczego czy przestrzennego.

3. Miasto jako zjawisko historyczne, przechodzące rozmaite przemiany w różnych epokach, zawsze stanowiło złożony twór społeczny i gospodarczy, a tym samym zawsze istniały w przestrzeni miast dysproporcje, które zależnie od kręgu kulturowego, wielkości czy funkcji miasta przyjmowały mniej lub bardziej jaskrawy charakter.

4. Dysproporcje w przestrzeni miejskiej, opisywane często na antynomii wzrost – kryzys, progres – regres, prezentowane są często w dwóch zasadniczych odmianach, tzn. społecznej i urbanistycznej (morfologiczno-funkcjonalnej).

5. Czynniki dysproporcji w miastach wiążą się z konkurencją określonych grup społecznych, instytucji czy organizacji, określanych mianem aktorów w procesie społecznego wytwarzania przestrzeni, o ograniczone dobra i zasoby – obejmujące także walkę o przestrzeń i szczególne lokalizacje. W ostatnich dziesięcioleciach uzyskują one teoretyczną obudowę w coraz większym stopniu odnoszącą się do udziału procesu globalizacji w segregacji przestrzennej zjawisk.

6. W przypadku miast postsocjalistycznych, powstawanie i narastanie dysproporcji w przestrzeni miejskiej charakteryzuje szczególna dynamika, co wynika z równoległe przebiegających procesów transformacji polityczno-gospodarczej i globalizacji.

LITERATURA

- Acocella N., 2002, *Zasady polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Castells, M. 2009, *Koniec tysiąclecia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- DeVerteuil G., 2009, *Inequality*, [in:] *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier Ltd, p. 433–445.
- Frykowski M., 2004, *Zróżnicowanie przestrzenne statusu społecznego mieszkańców Łodzi*, „*Studia Regionalne i Lokalne*”, 1 (15), Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa, s. 99–118.
- Harvey, D., 1973, *Social justice and the city*, Edward Arnold, London.
- Holzer J. Z., 2003, *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Jałowiecki B., 2010, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jałowiecki B., Łukowski W., (red.), 2007, *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jarosz M., 1984, *Nierówności społeczne*, Książka i Wiedza, Warszawa.

- Kaltenberg-Kwiatkowska E., 2007, *Socjologia i geografia w Polsce wobec przestrzeni społecznej – od odrębności podejść ku wspólnocie pól i metod badań*, [w:] M. Madurowicz (red.), *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 31–46.
- Karwińska A., 2004, *Szanse i bariery ograniczania nierówności we współczesnej Polsce. Perspektywa mikro- i mezospołeczna. Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii, z. 4, s. 89–106.
- Knox P., Pinch S., 2006, *Urban social geography. An Introduction*, Pearson Education Ltd. Harlow.
- Majer A., 2010, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Podemski J., 2009, *Nierówności ekonomiczne w europejskich krajach postkomunistycznych z globalnej perspektywy – wybrane zagadnienia*, [w:] K. Podemski (red.), *Spór o społeczne znaczenie społecznych nierówności*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Seria Socjologia 65, Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 45–66.
- Polanska D. V., 2011, *The emergence of enclaves of wealth and poverty. A sociological study of residential differentiation in post-communist Poland*, "Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Sociology", New series 50.
- Ratajczak M., Szulc R., 2012, *Historyczne korzenie ekonomii głównego nurtu*, [w:] M. Ratajczak (red.), *Współczesne teorie ekonomiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 13-25.
- Rembowska K., 2010, *Integracja i dezintegracja społeczno-przestrzenna. Współczesny wymiar problemu*, [w:] A. Suliborski, Z. Przygodzki (red.), *Łódzka metropolia. Problemy integracji społecznej i przestrzennej*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, s. 13-22.
- Robertson R., 1992, *Globalization. Social Theory and Global Culture*, Sage Publications Ltd., London.
- Sassen S., 2001, *The Global City*, Princeton University Press, Princeton & Oxford.
- Sassen S., 2007, *Globalizacja. Eseje o nowej mobilności ludzi i pieniędzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Suliborski A., Przygodzki Z. (red.), 2010, *Łódzka metropolia. Problemy integracji społecznej i przestrzennej*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź.
- Szafrańska E., 2008, *Geografia społeczna. Struktury społeczno-przestrzenne*, [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 121–154.
- Szmytkowska M., 2008, *Przestrzeń społeczna miasta w okresie transformacji. Przypadek Gdyni*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Sztompka P., 2012, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Wilson, J., 1987, *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*, University of Chicago Press, Chicago.

Ziółkowska-Kuflinska M., 2009, *Ekonomiczna, etniczna i rasowa sytuacja ludów tubylczych w rozwiniętych społeczeństwach krajów pozaeuropejskich*, [w:] K. Podemski (red.), *Spór o społeczne znaczenie społecznych nierówności*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Seria Socjologia 65, Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 98–115.